

Ranko Bugarski

**UVOD U OPŠTU
LINGVISTIKU**

Beograd
2003

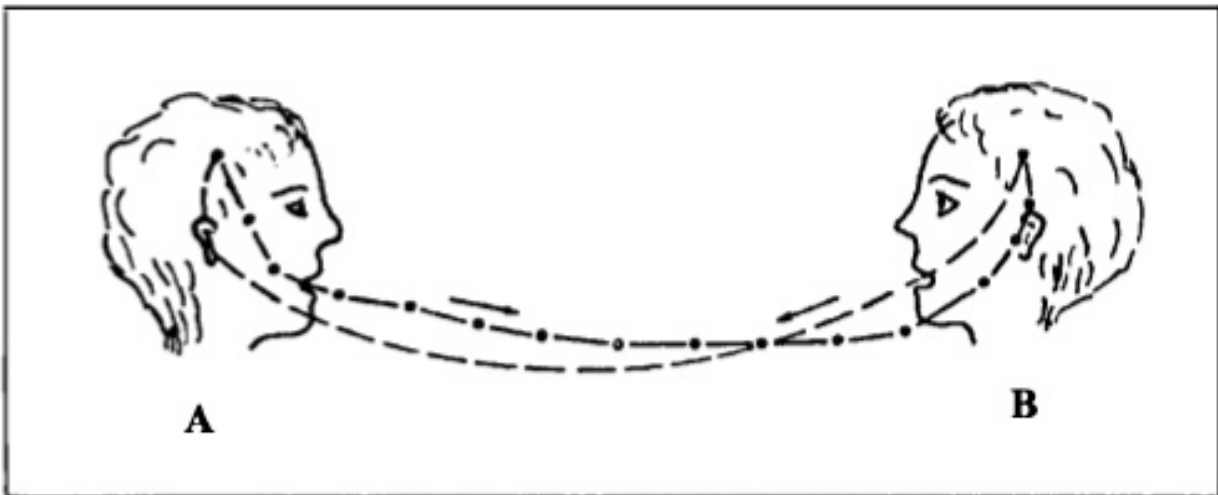
hodno obeležje ljudskog bića, koje ga u velikoj meri odvaja od drugih vrsta i na kome počivaju mnoge njegove sposobnosti. O jeziku pčela ili semafora, pa i računara, može se govoriti samo metaforički, bar ako je reč o lingvističkom, a ne širem semiotičkom značenju ovoga pojma. Jezikom u pravom smislu služi se *samo* čovek, i – izuzimajući pojedinačne patološke poremećaje – *svaki* čovek.

1.3. Jezik i govor

Iz naših dosadašnjih razmatranja proističe da je jezik zapravo *organizacija verbalnih znakova* kojom vlada svaki pojedinac kao član određene društvene zajednice; znati jedan jezik, to znači vladati principima te organizacije. Ovako određen, jezik je u velikoj meri *apstraktna* pojava. Međutim, samo poznavanje jednog sistema znakova još nije dovoljno za komunikaciju: mi se ne sporazumevamo telepatiski, prostim „čitanjem misli”. Za verbalno opštenje očigledno je neophodno da se jezik *materijalizuje*, tj. učini dostupnim čulima. Stoga se u svim situacijama jezičkog komuniciranja jezički sistem stavlja u pokret i realizuje; a realizacija jezika jeste – **govor**. Tako je govor skup svih pojedinačnih ostvarenja jezika. Govoreći, mi pokrećemo mehanizme jezika na kojima se zasnivaju govorni činovi. A jezik je šema po kojoj se obrazuju rečenice koje svakodnevno izgovaramo. *Jezik i govor stoje u odnosu kôda i poruke, sistema i procesa; govor je jezik u akciji.*

Uopšte uzev, *čin komunikacije* moguć je kada učesnici u njemu raspolažu istim kodom, tj. sistemom znakova ili simbola na osnovu koga se sastavljaju poruke. Sveden na golu suštinu, čin specifično jezičke komunikacije izgleda ovako. Jedan od učesnika, A, uobliči neku poruku u mozgu, ovaj daje impuls nervima, mišići stupaju u pogon i aktiviraju govorne organe, koji poruci daju fizički oblik, kako bi ona mogla da deluje na čula. Tako materijalizovana poruka prenosi se kroz vazdušni kanal i dopire u vidu talasnog kretanja do uha drugog učesnika, B. Njegov mozak izdaje komandu da mu se nervnim putem prenesu primljeni akustički nadražaji, obrađuje primljene informacije

i, zahvaljujući poznavanju istog kôda, dešifruje poruku, tj. razume šta je A rekao. Ako sada B hoće nešto da kaže, proces se obrće. (U ovom slučaju kôd čak ne mora da bude isti kao ranije: bitno je da je i on zajednički učesnicima. Ako obojica znaju srpskohrvatski i engleski, A može da postavi neko pitanje na jednom a B da mu odgovori na drugom jeziku). Ako se pak ispostavi da B ne poznaje kôd koji je upotrebio A, on čulima primljenu poruku dakako ne može da dešifruje, pa od razumevanja nema ništa; ovo nam se dešava svaki put kad čujemo neki nama nepoznat jezik. A moguće je i polovično razumevanje, ako neki jezik znamo delimično pa „hvatamo” tek ponešto od rečenog. (Proces govorne komunikacije uprošćeno je prikazan na slici 1).

Slika 1.

Šema je u suštini ista i kada neko govori sam sa sobom, samo što je tada komunikacijsko kolo „internalizovano”, tj. ceo krug se odvija unutar jednog organizma. Pri pismenoj komunikaciji umesto čula sluha aktivira se čulo vida, govorni organi miruju a kao kanal umesto vazduha služi čvrsta površina na kojoj se piše aktiviranjem ruke (ili, pri kucanju na mašini, ruku) pošiljaoca poruke. Ostalo je u suštini isto kao kod usmenog opštenja.

Ako pojam jezika podrazumeva određenu *sposobnost* upotrebe verbalnih znakova, govor je *delatnost* upotrebljavanja takvih znakova, tj. ispoljavanje jezičke sposobnosti. Zato je jezik apstraktan i opštiji,

dok je govor konkretan i pojedinačan. Jedan jezik je u posedu cele zajednice koja se njime služi, dok su pojedinačni govorni činovi uvek rezultat aktivnosti pojedinih pripadnika te zajednice. U nadležnosti je svakog pojedinca da odluči kada će da progovori i šta će i kako da kaže u okvirima mogućnosti zadatih jezikom, ali nad samim jezikom kao društvenom celinom on po pravilu nema nikakvu moć odlučivanja. Kao društvena pojava, jezik postoji i menja se uglavnom nezavisno od volje pojedinaca, koji ga nasleđuju od svojih predaka i predaju u nasledstvo potomcima.

Jezik i govor su u svojoj različitosti ipak neraskidivo povezani, jer je njihova uzajamna uslovljenost potpuna. Niti bi mogao postojati jezik koji nikada i nigde ne bi bio ostvaren u govoru, niti bi govorno komuniciranje bilo moguće bez nekog jezika koji bi ležao u njegovoj osnovi, dajući mu neophodan smisao. *Jezik je izrastao kao organizacija govora, govor se razvio na bazi jezika* – u stalnom uzajamnom dejstvu i prožimanju usled kojeg se menjaju i jedno i drugo. Inovacije začete u govoru utiču na evoluciju jezičkog sistema, koji sa svoje strane drži ove pod kontrolom, prihvatajući jedne a odbijajući druge.

Razlika između ove dve pojave, u praksi mahom neprimetna, od velikog je teorijskog značaja. Treba samo uočiti da se reči **jezik** i **govor** ovde upotrebljavaju kao termini moderne lingvistike, u čije je same temelje ušlo ovo razlikovanje, a sa značenjem drukčijim od onih koja imaju u svakodnevnoj upotrebi. Tako npr. govor u ovom smislu ne isključuje pisanje, jer se jezik može ostvarivati različitim sredstvima (zvučni talasi, grafička masa, gestovi gluvonemih). Analogni oblici govora kao ostvarenja jezika su **govorenje** (usmeni govor), **pisanje** (pismeni govor) i **gestikuliranje** (gestovni govor).

U svakoj tački bilo kojeg govornog iskaza pravi se izbor između alternativa koje pruža sistem jezika. Za govornika u datoj govornoj situaciji važno je ono što on hoće da kaže, tj. niz izbora koje će da napravi (npr. *Petar* ili *Pavle*, *jeste* ili *nije*, *ovde* ili *tamo*). Ali za jezički sistem podjednako je važno i sve drugo što je on mogao da kaže a nije rekao; pomenute alternative u njemu su uvek obavezno prisutne i obavezno različite. Svi mogući izbori, odsutni iz nekog konkretnog

govornog čina ali prisutni u jeziku, svojim odnosima međusobne suprotstavljenosti i daju smisao svakom elementu izabranom da uđe u neku poruku (npr. *jeste* ne bi imalo smisao koji ima kada se ne bi moglo reći i *nije*).

Stvarna govorna delatnost malo kad je savršen odraz potencijalne jezičke sposobnosti. Ova sposobnost uključuje, primera radi, i gramatičke procese koji kao šeme nisu teorijski ograničeni, iako se mi njima u praksi ograničeno služimo zbog granica našeg pamćenja, zahteva ekonomičnosti, osećanja stila itd. Gramatički sistem srpsko-hrvatskog, a ni bilo kojeg drugog jezika, ne kaže govornicima koliko puta najviše mogu da u jednoj rečenici nanižu isti veznik ili istu zavisnu konstrukciju (npr. *Izašli smo I večerali I pevali I igrali I...*, odnosno *Pera misli DA Đoka veruje DA Joca zna DA...*), ali ovi ipak ubrzo prekidaju takvo nizanje i počinju novu rečenicu. Slično je i kod drugih umnih sposobnosti. Mi bez muke napamet množimo jednocifrene brojeve, jer smo naučili tablicu množenja, a dva petocifrena broja pomnožićemo doduše uz pomoć olovke i papira (osim ponekog „čuda od deteta“ koje i to ume da uradi napamet, pa se onda pokazuje svetu!) – ali na osnovu istovetne sposobnosti. A neminovne razlike između pojedinih recitacija neke pesme ili izvođenja kakve simfonije nimalo ne utiču na sam tekst, odnosno partituru, koji ostaju isti kroz sve varijacije.

Tako je i naš govor podložan uticaju mnogih praktičnih činilaca u vezi s našim psihofiziološkim i neuropsihološkim ustrojstvom i našom životnom sredinom (zamor, zamuckivanje, defekti artikulacije, prekidi, lutanje pažnje, predomišljanje usred rečenice, buka itd.). Pa ipak *jezički obrasci* lako preživljavaju u ovim promenljivim i retko kad idealnim uslovima za komunikaciju, i mi ih najčešće bez teškoća prepoznavamo uprkos svim oštećenjima u produkciji i prijemu govorne poruke, tačno znajući „šta je govornik hteo da kaže“. Sama činjenica da mi uspevamo govorom da opštimo i pod nepovoljnim spoljnim okolnostima pokazuje snagu temeljne i dragocene jezičke sposobnosti. Jeziku, dakle, pripada ono što *možemo* u verbalnom opštenju – a kako to *činimo*, pitanje je govora.

Ovde izložena podela u skladu je sa uticajnom teorijom velikog švajcarskog lingviste Ferdinanda de Sosira, utemeljivača moderne lingvistike, prema kojoj se celokupno područje **ljudskog jezika**, dakle jezik u opštem smislu (*langage*), deli na **jezik** kao sistem znakova koji pripada određenoj društvenoj zajednici, tj. neki poseban jezik (*langue*), i **govor** kao sumu individualnih ostvarenja tog sistema (*parole*). Međusobni odnos ova tri nivoa apstrakcije može se ilustrovati analogijom sa novcem. Ako uzmemo da opšti pojam 'valuta' odgovara pojmu ljudskog jezika, onda se pojam 'dinar', kao valuta koja je u upotrebi u jednoj određenoj zajednici, može uporediti sa pojmom jezika kao posebnog sistema, a bilo koji konkretni dinar, tj. novčić te vrednosti kao primerak ove valute, bio bi ekvivalentan onome što ide u govor.

Ovako shvaćenim predstavama o prirodi jezika i govora srodni su i pojmovi **jezičke sposobnosti** i **govorne delatnosti**, kojima smo se takođe poslužili, a koje je u lingvističku teoriju uveo Amerikanac Noam Čomski (u izvornoj terminologiji, *linguistic competence* odn. *linguistic performance*). A uopšte uzev, može se reći da su za pojedine vidove jezika i njegovih govornih realizacija zainteresovane mnoge naučne discipline, svaka iz svog ugla, ali da celina prirodnog ljudskog jezika predstavlja u načelu predmet samo jedne nauke - **lingvistike**.

2. Funkcije jezika

2.1. Jezik i komunikacija

Jezik sačinjava osnovnu sponu među ljudima, od koje, zbog prirode čoveka kao društvenog bića, zavisi i sam opstanak ljudskih zajednica. Ta veza, koja omogućuje da skup jedinki obrazuje društvenu celinu, zasniva se na mogućnosti *opštenja* među njima – a to je, dakako, glavni zadatak zbog kojeg jezik postoji i po čijoj meri je i učinjen. Već smo rekli da se jezikom služe *svi* ljudi, i *samo* ljudi. Kud god i gde god zatičemo biće koje nazivamo čovekom (dakle, bez obzira na epohu, rasu, geografski položaj, vrstu društvene zajednice ili stepen civilizacije) – mi ga nalazimo s jezikom. I najzaostaliya plemena Afrike, Južne Amerike ili Australije, čiji život u ponečemu nije odmakao od prilika kakve su vladale u kameno doba, imaju svoje jezike, i to jezike koji su, lingvistički gledano, sasvim punopravni instrumenti opštenja.

Popularno uverenje da se jezici mogu deliti na *primitivne* i *razvijene* naučno se mora osporiti, jer ovi atributi pre pristaju samim društvenim zajednicama nego njihovim jezicima. *U principu, svaki jezik je prikladno i dovoljno sredstvo za obavljanje komunikacijskih potreba zajednice kojoj služi.* Tako npr. Eskimi ili beduini ne mogu na svojim jezicima da razgovaraju o atomskoj fizici ili međuplanetarnim raketama, jer to nije deo njihovih kultura, ali zato imaju veoma razgranat rečnik u svemu što se tiče snega, odnosno kamila. A o modernoj nauci i tehnologiji nije se, naravno, moglo govoriti ni na srednjovekovnom engleskom.

Jezici nisu sami po sebi podobni ili nepodobni za obavljanje određenih funkcija, nego oni prosto hvataju korak sa društvenim promenama, zanemarujući ono što prestaje da bude od važnosti a razvijajući sredstva (samostalno ili pozajmljivanjem) za izražavanje svega što postaje aktuelno. Naša današnja gradska omladina uglavnom ne zna tačno šta označavaju reči kao *jetrva* ili *pašenog*, zato što rodbinski odnosi izvan jezgra porodice gube od značaja u modernom društvu – za razliku od starijih, plemenski i klanski ustrojenih zajednica, gde je za razvojni put pojedinca bilo i te kako važno ko mu je sve rod. Ali zato naš današnji jezik ima neuporedivo više reči za apstraktne pojmove, na primer, nego jezik Vukovog doba. Bogat rečnik više je posledica nego preduslov društveno-kulturnog i naučno-tehnološkog razvoja; a što se gramatike tiče, tip kulture i društvene promene u njoj se odražavaju daleko manje nego u rečniku, pa tako nalazimo da neki jezici krajnje primitivnih zajednica imaju u ponečemu bogatije i složenije gramatičke sisteme (npr. znatno razvijeniju morfologiju) nego neki veliki jezici moderne civilizacije.

Mora se ipak istaći i razlika između *potencijalnog* i *ostvarenog*: jezici se rađaju jednaki, ali odrastaju nejednako. Naime, dok jedni pretežno ostaju u okvirima uskih potreba pojedinih zajednica, drugi neprekidno moraju da iznalaze nova izražajna sredstva, jer ih na to tera sve širi raspon društvenih potreba zajednica koje se brže razvijaju. (Donekle je slično sa mišićima, koji krčljaju usled neupotrebe a bujno se razvijaju vežbanjem). Zahvaljujući neuporedivo širem rasponu svojih primena kroz istoriju, uključujući i svoju ulogu kao sredstva vanredno značajnog književnog i kulturnog stvaralaštva, jezici kao što su grčki, latinski, sanskrit, arapski, engleski ili ruski razvili su svoj potencijal mnogo više nego jezici malih naroda na nižem stepenu društvenog razvoja. Samo u tom smislu može se reći da su oni prvi razvijeniji, ali zato ne treba ove druge nazivati primitivnima. *Razvijenost je u osnovi društveni a ne lingvistički kriterijum.*

Sada možemo da se vratimo ulozi jezika kao spona među ljudima i narodima. Delujući kao znak ličnog identiteta i kolektivne pripadnosti, jezik ističe *sličnosti* i služi kao sredstvo raspoznavanja. Kada

čujemo da neko govori kao mi, odmah smo skloni da ga smatramo jednim od nas. A kao što povezuje pojedince u društvene zajednice, jezik uspostavlja i održava veze između inače odelitih zajednica, približavajući jedne drugima cele narode, kontinente i civilizacije.

Međutim, preko jezika ne ističu se samo sličnosti nego i *razlike*, prosto zato što postoje različiti načini izražavanja i različiti jezici. Osobenostima svoga jezika pojedinac može donekle da se izdvoji iz svoje okoline, kao što i narodi mogu da se odvajaju od drugih naroda na osnovu jezičkih kao i drugih razlika. Služeći isticanju onog što je zajedničko, jezik istovremeno podvlači i samosvojnost jedinki i društva. On, dakle, može da bude zaloga jedinstva ali i činilac razdvajanja, da gradi mostove ali i prepreke među ljudima i narodima. Ova njegova dvostrukost proističe iz same prirode ljudskog jezika i ljudskog društva, iz činjenice postojanja različitih društava i njihovih jezika, i samo je donekle podložna svesnoj kontroli i planiranju. Otuda pred žiteljima jedne sve manje planete pod kraj XX veka stoji dalekosežan i dugoročan zadatak da od bogatog i raznovrsnog jezičkog materijala grade sve više mostova a sve manje prepreka.

Društvena komunikacija putem jezika ima dva glavna vida: *izražavanje* i *saopštavanje*. Jezik nam omogućuje da oblikujemo i izrazimo svoje misli, kao i svoja osećanja, želje, nade, strepnje – sve što čini deo našeg duhovnog života. Ali to što izražavamo gotovo uvek je upućeno nekome izvan nas; izražavajući nešto, mi ujedno saopštavamo – opštimo sa drugima. Njima upućujemo i pitanja ili molbe, dajemo savete ili uputstva, izričemo pohvale ili pokude. Stoga jezik i jeste osnovno sredstvo opštenja među ljudima. Pri tome se jezikom može i uticati na ljude, oplemenjivati ih ili zavoditi, jer se čovekov svet jezičkim putem ne samo izražava nego i stvara. Ono čega u stvarnosti nema i ne može biti, u jeziku se začas stvori. On može da učini da pukne grom iz vedra neba, da biljke i životinje progovore, da reke poteku uzbrdo, da mrtvi ustanu iz groba. Silna je moć jezika, i te moći valja se katkad i pričuvati; kao i voda ili vatra, jezik je dobar sluga a zao gospodar.

Čovek je uronjen u jezik. Tokom jednog sata običnog razgovora mi razmenimo i do 4–5.000 reči; spiker na radiju, gde su pauze ređe

i kraće, za to vreme pročita 7–8.000 reči; a mi sami, čitajući knjigu ili novine, savlađujemo nekih 12–14.000 reči na sat. Prema tome, ako po jedan sat provedemo ćaskajući, slušajući govornu emisiju na radiju i čitajući, mi samo za to vreme izgovorimo ili primimo oko 25.000 reči, što znači da tokom jednog aktivnog dana možda „obrne-mo” i svih 100.000! Ali važnija od pukih brojeva jeste činjenica da iza ovog mora reči stoji mnoštvo opštih pojmova kojima raspolažemo i koje razmenjujemo, naša sposobnost da svoje misli uz pomoć jezika uobličimo, organizujemo, dovodimo u međusobne odnose i upoređujemo, uopštavajući sadržaje naše svesti i tumačeći svet koji nas okružuje. Nešto više o tome kako činimo sve ovo, što predstavlja pravu suštinu komunikacije, reći ćemo u narednim odeljcima ovog poglavlja.

Pre toga, međutim, treba još da ukažemo na jednu dublju i trajniju dimenziju opštenja među ljudima. Iako mogu da komuniciraju neposredno, životinje ne mogu da čuvaju za kasniju upotrebu informacije koje su im dostupne, pa sa smrću svake jedinke u nepovrat odlazi sve što je ona tokom svog života naučila, osetila ili iskusila – ostavljajući traga jedino u vidu opšteg genetskog nasleđa date vrste. U suštini je bilo isto i sa čovekom – uz sve razlike koje su ga inače delile od životinja – sve dok je njegov mozak bio jedino skladište informacija. Bitan prelom u ovom pogledu nastao je tek kada je čovek počeo da razvija *sisteme za pohranu, obradu i prenos informacija izvan svog mozga*, tako ih čineći dostupnima ne samo neposrednim sagovornicima nego i udaljenim savremenikima, kao i potomstvu. Ovakvo povezivanje fizički odelitih organizama u prostoru i vremenu, čime je prevaziđena slabašnost i kratkotrajnost pojedinačne egzistencije, dalo je nov i znatno bogatiji smisao pojmu komunikacije. Ono je ujedno bilo i važan preduslov za nastanak civilizacije, koja podrazumeva postojanje kolektivnog znanja i iskustva, nataloženog kroz bezbrojne generacije i sačuvanog u raznovrsnim zapisima, registrima i katalozima, mapama, rečnicima i enciklopedijama – sve do elektronske memorije naših dana.

Ove domete čovek je postigao srazmerno veoma kasno u svom evolucionom razvoju, ali u etapama između kojih se razmak višestru-

ko smanjivao kada je proces jednom krenuo. U tome je uspeo *sekundarnim korišćenjem*, u svakoj razvojnoj fazi, sistema kojima je već prethodno raspolagao. Tako je *Homo* posle mnogih milenijuma svoje evolucije, tokom kojih je svakako disao i jeo, negde do pre 100.000 godina biološke mehanizme koji su omogućavali ove radnje dodatno prilagodio u svrhu *govora*, postajući tako *Homo sapiens*. Potom je pre oko 5.000 godina sada već moderni čovek izumeo *pismo*, prenoseći moć govora u medijum vidljivih znakova na čvrstoj površini i time otvarajući put za neslućene dalje prodore. Sledeći veliki iskorak učinio je pre kojih 1.000 godina izumom *štampe*, kao postupkom umnožavanja i razasijljanja rukopisnih tekstova koji je omogućio demokratizaciju pismenosti, obrazovanja i kulture. Najzad, decenije koje već možemo lako prebrojati donose razne *telekomunikacijske sisteme*, zasnovane na ranije osvojenim znanjima i veštinama, a ubrzani razvoj *elektronskog računarstva* koji se odvija pred našim očima najavljuje novu tehnološku revoluciju na području komunikacije, načelno i potencijalno ništa manju od prethodno navedenih.

Danas je teško prognozirati da li će u budućnosti doći do još nekog uporedljivog proboja, ali se na osnovu izložene hronologije može zasigurno pretpostaviti da se na njega, ako ga bude, neće dugo čekati: on bi se morao odigrati već za života generacije koja čita ove redove!

2.2. Jezik i misao

Često se kaže da nam jezik služi za izražavanje misli. Francuskom državniku XVII stoleća Taljeranu pripisuje se opaska da jezik, nasuprot ovom tradicionalnom uverenju, služi upravo da sakrije naše misli. A jedan još veći skeptik, danski filozof Kjerkegor, ustvrdiće kako je za mnoge ljude jezik sredstvo prikrivanja činjenice da oni i nemaju nikakvih misli! No, koliko god istine mogli da sadrže ovako uprošćeni sudovi, nema sumnje da se odnos između *jezika* i *mišljenja* pokazuje veoma složenim, i to već na osnovu svakidašnjeg iskustva.

Ponekad nam se čini da tačno znamo šta mislimo, ali da nam nedostaju reči da to iskažemo. Vapaji nekih pesnika nad nesposob-